

SZÓRVÁNYKUTATÁS, SZÓRVÁNYÉRTELMEZÉS. MEGJEGYZÉSEK A KÁRPÁT-MEDENCE SZÓRVÁNYKÖZÖSSÉGEINEK TÁRSADALOMTU- DOMÁNYI VIZSGÁLATÁHOZ

Ilyés Zoltán

PhD, tudományos kutató

MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet – ilyesz@freemail.hu

Bevezetés

Áttekintésünkben nem vállalkozunk a szórvány/diaszpóra fogalom etimológiájának, használat történetének bemutatására.¹ Elfogadjuk, hogy a szórvány kifejezésnek/fogalomnak kialakult egy sajátosan Kárpát-medencei magyar használati kultúrája, amely a Trianon-traumától és az általa előhívott nemzetpolitikai, kisebbségpolitikai törekvésektől éppúgy nem függetleníthető, mint a herderi indíttatású nyelvnemzet/kultúrnemzet megőrző, defenzív tudománykultúrájától. A tanulmány célja inkább az, hogy néhány tipológiai szemponttal differenciálja a Kárpát-medencei magyar (és nem magyar) szórványokat, és dichotomikus ellentétpárok segítségével mutassa be asszimilációs-integrációs útjaik, nyelv- és nemzetváltási (vagy választási) folyamataik eltéréseit, végül néhány módszertani, szemléleti ajánlást tegyen a különféle helyzetű és dinamikájú szórványközösségek a kisebbségkutatás keretében történő interdiszciplináris vizsgálatára.

A szórványok pontos kvantitatív behatárolásai, asszimilációelméleti meghatározásai

¹ Megtették ezt az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet által 2003. december 12-én szervezett *A Kárpát-medencei szórványkutatás diszciplináris háttere és aktuális irányai a XXI. század első évtizedében* című szimpózium előadói, tanulmányaik az intézet a közeljövőben jelenteti meg.

és társadalomtudományos körülírásai ellenére a Kárpát-medencei összmagyar diskurzusban, a tudományos, politikai és laikus nyilvánosságban valamiféle hallgatóságos közmegegyezés szerint minden szórvány, ami nem a tömbmagyarsághoz tartozik, amelyet bizonyos diszperzió, térbeli keveredettséggel – érzelmesebben megfogalmazva –, magárahagyatottság jellemz. Ez a besorolás nem reflektálja a szórvány/diaszpóra fogalomhoz szorosan kötődő „szétszóratás”, a migráció momentumát, hiszen a szórvány-diskurzus referenciális bázisát adó Kárpát-medencei szórványok többsége, regressziós szórvány, azaz egy vélelmezett etnikai tömb mint eredeti állapot szétöredezésével, pusztulásával alakult ki. A több szerző által is meghatározott kvantitatív kritériumok érvényesítése is igen egyedi és változatos. A különféle megközelítésekben szórványként definiálódik a közel ezerfős lápos-völgyi Domokos éppúgy, mint Bukarest több tízezer fős magyarsága vagy a reformátusok egy mezőszéki faluban lakó két-három fős maradéka.

Tipológiai közelítések

Allochton - autochton

A kortárs szórványtipológia egy lehetséges szempontja lehet az *allochton-autochton* szórványközösségek megkülönböztetése. Itt formális korszakhatárként használhatónak

tűnik, hogy a török Magyarországról való kiűzése nyomán bekövetkező telepítési és migrációs hullám nyomán keletkezett szórványokat allochtonoknak tekintjük. A migráció momentumán túl jelentős tartalmi komponensnek érezzük, hogy az allochton szórványok nem saját táji csoportjuk körében, kulturális, nyelvi közegében telepedtek le. Ebben az értelemben akár a palóc kirajzás alföldi telepei is allochton szórványoknak tekinthetők, hiszen nem saját néprajzi/etno-kulturális csoportjuk körében került sor a meglepedésre, igaz, a későbbi kulturális hasonulás következtében elhalványuló diszkontinuitásokat csak avatott etnográfiai vagy nyelvészeti kutatás tárhatja fel. Az allochton-autochton megkülönböztetés sokkal termékenyebb módjának tűnik a közösségek eredethagyományukhoz/eredetükhöz való saját viszonyulásának elemzése. Ebből a perspektívából allochtonnak tekinthetünk minden olyan szórványközösséget, amely kulturális emlékezetében, történeti narratíváiban még őrzi az eltérő etnikus és kulturális közegbe való telepítés vagy letelepülés tényét, körülményeit. Autochton ezzel szemben az a szórványközösség, amely emlékezetében, identitásnarratíváiban az elsőbbség, törzsokegység konstrukcióit forgalmazza.

Az allochton szórványközösségek sajátos, kevésbé vizsgált típusát képviselik az ún. *iparos szórványok* (Nagy, 1991). Ezek a nagy újkori telepítéspolitikák (lásd Bánát), a kárpáti hegységkeret montánipari perifériáinak használatba vétele (például Bereg, Máramaros) és a későbbi kapitalista, majd szocialista iparosodás/iparosítás következtében lezajlott migrációk során kerültek foglalkozásában, szakmai kultúrájában, vallásában eltérő vagy más etnikumú és nyelvű csoportokba, közösségekbe. Az allochton-autochton dichotómiát két lápos-völgyi (volt Szolnok-Doboka vármegye, ma Máramaros megye) magyar szórványközösség – Domokos és Gereblye – példáján mutatjuk be.

Gereblyét az 1847-ben az Oláhlápos (Lapus) melletti Rójahidán beinduló állami vasolvasztó és öntöde faszén szükségletének fedezésére telepítik a román többségű Tőkés (Grosi) mellé, a Cibles kincstári erdeinek peremére. A személynevek és a családtörténeti hagyományok alapján megállapítható, hogy a mesteremberek etnikai rekrutációja széles volt: magyar, szlovák-morva, német és román (Kós, 1978). A származási terület jórészt a Felvidék keleti német (cipszer, gründler) és szlovák, ruszin-szlovák nyelvterületét jelentette. A római katolikus vallás és pasztoráció, a közös munkanyelv szükségessége okán és a magyar adminisztratív nyelv hatására a vegyes eredetű közösség belső „koinéjévé” a magyar nyelv vált, anélkül hogy mélyebb és tartósabb kötődés alakult volna ki a magyar nemzeti szimbólumok irányában. Joggal feltételezhetjük, hogy a letelepült szakiparos népesség egy részének otthonról örökölt, magával hozott *hungarustudata* is hozzájárult a nyelvi egységesüléshez, magyarosodáshoz. A hétköznapi életben és ünnepeken nem jelentkezett karakteres nemzeti identifikáció és hagyománykonstruálás, részben továbbéltek (és máig hallhatók) a szlovák és német eredet család-történeti identitáselemei. E helyett a római katolikus vallás és a specialista szerep, a szakmai kultúra tartotta fenn a különbség tudatát és gyakorlatát. A 19. század végére kialakult gereblyei magyarnyelvűséget és magyar szórványvá válást egy közel fél évszázados és részleteiben még fel nem tárt akkulturációs, nivellálódási folyamat előzte meg. Kádár József a századfordulón megjelent Szolnok-Doboka vármegyei monográfiájában már a telepések nyelvfelejtéséről írt (Kádár et al., 1905). Ennek ellenére a közösséggé szerveződés és a nyelvi-etnikai öntudatosodás jeleit lehet regisztrálni az 1910-es évektől. A közel kétszáz fős római katolikus szórványközösség 1910-ben kőtemplomot épít, 1925-ben létesítik az iskolát, 1958-ban a művelődési házat (Kós, 1978).

Hangsúlyozni szeretnénk – és ez egyfajta kulcsot kínál a maroknyi közösség fennmaradásának megértéséhez –, hogy Gereblye esetében nemcsak idegen nyelv- és felekezeti területen, hanem idegen életforma-területen történt a meglepedés. A máig fennmaradt gereblyei magyarnyelvűséget kettős értelemben is a szórványhelyzet formálta. Egyrészt, a meghatározó román tömb közepén élő közösség létszáma a hivatalos népszámlálások szerint sohasem érte el a háromszáz főt. Másrészt, a századfordulótól mindennaposá váló munkamigrációk során a közösség alkalmilag szerveződött töredékei otthonuktól több száz kilométeres távolságban, többnyire román kulturális közegben dolgoztak. A mesterség megkövetelte kooperáció és munkaszervezet, a római katolikus vallás elegendő disztantív, határkonstruáló faktorként hatott. A magyar nyelv, a mesterség és a vallás mint identitáshordozók és identitásjelek erodálódása fokozottabban az 1960-as évektől következett be, amikor a közösség alkalmazkodott az országosan jellemző gazdasági trendekhez. A hagyományos szénégető mesterség vesztett jelentőségéből, gyakoribbá, egyszersmind rendszertelenebbé, a kisközösség és a családok által kontrollálatlaná váltak azok „kulturális találkozási helyzetek”, melyekben szituációfüggően és individuálisan képviselnek sajátjának tartott kulturális, etnikai elemeket (Ilyés, 2000).

Domokos (Dâmăcuseni) autochton szórványközösségét a magyarnyelvűség, a református felekezet, a földbirtoklás és mezőgazdaság primátusa, a mobilitás még a környező román falvaknál is alacsonyabb foka és egészen a közelmúltig a románságtól való mentális és szimbolikus elhatárolódás jellemezte. Mára a földhöz való viszony intenzitása generációfüggő lett, a falut elhagyó fiatalabbak földjeinek egy része adminisztratív, demográfiai és mentalitásbeli okok miatt fokozatosan a környező román községek

lakosainak tulajdonába megy át, így az egyik legfontosabb identitáskomponens, a közösség korábbi *sensus communis*-a számolódik fel (Biczó, 2000a).

A lápos-völgyi példához hasonlóan az öt egykori máramarosi koronaváros középkori – nem minden esetben magyar – eredetű népességének vallása, etnikus tudata és reprezentációi, asszimilációs útja nem identikus az e településekre vagy környékükre a 18-19. században települt sváb parasztnépesség vagy a vegyes származású szakiparos népesség magyarságtudatával. Visk, Técső és Máramarossziget autochton, református magyarsága és a huszti, hosszúmezői sváb eredetű magyarok vagy a részben cipszer eredetű rahóiak, a felvidéki szlovák, német eredetű kerekhegyiek vagy gyertyánligetiek a felekezeti különbségeken túl, eltérő gazdasági mentalitással, házassági preferenciákkal, társadalmi kapcsolatrendszerrel, mobilitási pályákkal és eltérő nemzetudattal rendelkeztek.

Rurális - urbánus

Másik közkeletű kategorizálási mód a *falu-si(as)* és *városi(as)*, *rurális* és *urbánus* szórványközösségek megkülönböztetése. A városi szórványoknál jelentőséggel bír a szórványközösség kora, illetve annak esetleges többszöri „újratöltődése”. Ebben az esetben az allochton-autochton megkülönböztetés irreleváns lehet. A dél-erdélyi száz városokba és bányászati központokba viszonylag későn (a 19. században) nyílt lehetőség a magyarok tömeges betelepülésére, amely nem szervezeten, hanem a munkaerőpiaci kínálat függvényében spontán módon és rapszodikusan folyt. Medgyes, Brassó, Nagyszeben vagy éppen a Zsil-völgy magyar lakosságának nemcsak betelepülési kora, hanem területi, vallási rekrutációja is igen vegyes. Ez nemcsak a közösséggé válást és a szórványközösség összefogását, gondozását nehezíti meg, hanem a kutató számára is

olykor megoldhatatlannak tűnő feladatokat jelent. Az urbánus szórványok nehezebben kutathatók és átláthatók, a kultúra bizonyos szegmenseiben nem nyilvánvaló és nyilvános, nehezebben mutatkozik meg. Az egyletek, kulturális egyesületek, rendezvények és a városi értelmiség vizsgálatával ugyanakkor diakronikus hosszmeteszben képet kaphatunk a városi szórványközösségek konstitutív folyamatairól.

A településhierarchia szintjei vagy a települések korábbi jogállása szerint további finomítások lehetségesek, amelyek reflektálnak a helyi hatalmi viszonyokra éppúgy, mint a települések textúrája által predesztinált kapcsolati hálókra.

A székely falusi közbirtokosságok területén létrejött határszéli, részben román eredetű ún. telepítvényes falvak és a székelyföldi falvakba betelepített román zsellérenétegek akkulturációs útjában, századfordulós nemzetválasztási gyakorlatában éppen a település típusa és jogi helyzete által meghatározott szimbolikus hatalomgyakorlási és érdekérvényesítési minta és az etnikus kontroll intenzitáskülönbsége eredményezett eltéréseket. A székely községekben lakó román eredetű – a fogalom klasszikus értelmében szórványhelyzetű – görög katolikusok már a 19. század közepétől növekvő hajlandóságot mutatnak a római katolikusokkal való vegyes házasságra, nem törekszenek etnikus diszkontinuitás megjelenítésére. Elfogadják és adoptálják a székely életmódmintát, mentalitást. A századfordulótól jelentkezik a törekvés az egyedüli „etnikus bélyegként” megmaradt „keleti rítus” megváltoztatására, amely találkozik a vármegyei elit hol nyílt, hol burkolt helyesléssel és ösztönzésével. A Csíki-havasok telepítvényes községeiben a vegyes házasságok, a környező települések magyar nyelvű lakosságával való kapcsolattartás miatt, a magyar adminisztráció és az állami iskolák hatására a századfordulóra magyar nyelvűvé vagy kétnyelvűvé vált a

népesség. Ennek ellenére nem adják fel, részben a székely többség elhatárolódási gyakorlatai miatt nem adhatják fel román identitásszimbólumaikat, számon tartják eredetüket, településenként változó erősséggel igyekeznek a hasonló kulturális háttérűekhez kapcsolódni. Összességében inkább passzív elviselői, mint tudatosan identitást választó vagy cserélő résztvevői a hozzájuk is begyűrűző politikai-társadalmi-kulturális folyamatoknak, ami nyilván összefügg minimális földrajzi-társadalmi mobilizációjukkal (Ilyés, 1999).

A települési textúra és a kulturális kapcsolati hálók, a szimbolikus értékközvetítés összefüggéseire egy kevésbé ismert szlovákiai példát idéznénk. Míg a német lakosságú bars-megyei Pálosnagymező (Hochwies, Velke Pole) és Dóczyfűrész (Polisch, Pila) környéki hegyi tanyák (*Staudenek*) lakossága élénken tartotta a kapcsolatot a kibocsátó településekkel, addig a Madaras-hegység távoli hegyi tanyáira, szlovák környezetbe kiköltöző német családjaiknál erős akkulturációs folyamatok zajlottak. Itt az emberek egymás között az 1930-as években már szlovákul beszéltek, német öntudatuk ennek ellenére megmaradt, szívesen csatlakoztak a korabeli népi mozgalmakhoz (Ilyés, 1998).

Ahogy városi közösségekben is találunk rurális mentalitású vagy életmódú szórványokat,² a rurális szórványközösségek életformája, mentalitása sem minden esetben agrárjellegű. A falusias küllemű kárpátaljai Gyertyánliget (Kabolapolyán, Kobilecka Poljana)³ a vasipar virágzó időszakában a lakosság nagy része számára „kváziurbánus” körülményeket kínált a szomszédos ruszin falvakhoz viszonyítva. Ugyanakkor a gazda-

² A kolozsvári *hóstátiak* közössége ebben a tekintetben autochton, városi, rurális életformájú és mentalitású közösség (volt).

³ A kárpátaljai kutatás az MTA Etnikai-nemzeti Kutatóintézet szórványkutatási programja keretében zajlott.

sági depresszió, a hagyományosan primátust élvező vasipar leépülése „elparasztosodási”, ruralizálódási folyamatot indított el, a szomszédos ruszin mezőgazdálkodás vált kényszerűen mértékadó, legitim megélhetési normává, ami együtt járt a munkaképes fiatalabb korosztályok gazdasági migrációjával. A történetileg, hagyományosan érvényes vasiparos szakmunkás – paraszt vagy nem ruszin – ruszin dichotómia az elkülönülő legfőbb színterének (vasgyár) az ötvenes évektől bekövetkező „felhígulásával”,⁴ majd a 90-es évekbeli dekomponálódásával vesztett érvényességéből, feloldódott. Több egyéb ok miatt is a fiatalabb generációk nem törekszenek etnikus/kulturális különbség megjelenítésére, számukra már nem releváns az idősebb korosztályok erősen a szakmához kapcsolódó magyar (esetlegesen szlovák és német) identifikációja és emlékezetkultúrája.⁵ A telephelyek kimerülésével, a gazdasági átrendeződéssel, a technológiai váltással, a modern gyáripar konkurenciájával számos bányász-iparos szórványközösség kényszerült hasonló adaptációs formákat kialakítani.

Aszintén kárpátaljai Kerekhegy (Okruhla) jórészt német eredetű (Melika, 1994), az 1780 körül telepített falu sóbányászati telephely volt, ahonnan a sóbányák beszakadása és felhagyása miatt már a 19. század elején megindult a katolikus népesség átvándorlása a környező jelentősebb bányász- és ipari központokba. Legtöbben Aknaszlatinára (Szolotvina) költöztek. Még a két világháború

⁴ A gyertyánligeti vasgyár 20. századi fénykorában – a szovjet időkben – itt ezerkétszáz ember dolgozott, különbuszok szállították a munkásokat a szomszédos Apsáról, Lonkáról, Bocskórol és Kaszó-Polyánáról. Ez meglátszik a község épített környezetén (több helyen épültek jellegzetes „blokkok”) és a környező falvakhoz képest nagyobb lélekszámán is.

⁵ Ennek egyik a közösség emlékezetében még nyomokban képviselt példája az „öbetelemes” játék, amely a magyaron kívül német és szlovák nyelvű betéteket, dalokat is tartalmaz, utalva az iparos közösség egykori többnyelvűségére, vegyes eredetűre.

között is ingáztak a szlatinai sóbányába, többen lakást vásároltak, és végleg ott maradtak. Az ukrán elmúlt évtizedekben történt folyamatos beköltözése az idősebb „őslakos” magyarság szemében negatív jelenség, ami nem (csak) a hagyományos bányász/iparos – földműves megkülönböztetésből következik, hanem abból a közkeletű vélekedésből, hogy a szomszédos településekről beköltözők egy része eredeti közösségében a helyi társadalom pereméről szakadt ki.

A bányászati, ipari funkciók megszűnésével sok, egykor virulens iparos-bányász szórvány elnéptelenedik, megindul a specialisták átvándorlása a számukra perspektívát kínáló közepes vagy nagyobb ipari központokba. Így válik Resica, Otelu Rosu, Vajdahunyad, Gyalár és Kalán a kisebb bánáti, hunyadi montán-ipari telepek szakembereinek befogadjává. Ózd és Miskolc-Diósgyőr az Alsó-Szepesség gründler specialistái és a gömöri munkásság számára kínált munkalehetőséget: a 19. század végétől a bányászat, a hámoripar korábbi felvidéki központjaiból (Gölnic-völgy – „Hungertal”, Rozsnyó környéke) indul meg a szakiparos népesség beáramlása. Ózdon a szlovák és német származású vasmunkások még az 1930-as években is egymás között saját nyelvjárukat beszéltek (Paládi-Kovács, 2000). Rudabányára a gömöri német bányászvároskából, Dobsináról buléner bányászok költöztek a 19. század utolsó évtizedeiben, fokozatosan elmagyarosodtak, a 20. század közepére már csak evangélikus vallásuk emlékeztetett eredetükre.

A településhierarchia szerinti szórványbesorolás mellett a klasszikus centrum-periféria felosztás is magyarázó erővel bír a szórványdinamika reflektálásakor. A periférikus, depressziós térségek társadalmi-gazdasági mozdulatlansága, hagyományrendje konzerváló, megtartó hatású lehet, míg a városi, városközeli vagy a határközeli helyzet folytonos etnikus határátlépésekre ösztönöz.

Jelenleg – éppen a hagyományos térségekben – felerősödő örökségesítési diskurzusok, a terciarizálódás és a turizmus kínálnak a szórványkutatás számára releváns témát.

Végül a szórványközösségek belső és a más kultúrájú környezetükhöz, a tömbmagyarsághoz viszonyított térbelisége is kínál – ugyan vitatható – hármass besorolási lehetőséget. A *szigethelyzetű* szórványok közel homogének, bizonyos belső normarendszerrel, belső világgal, saját igazodási szempontokkal rendelkeznek (például Domokos, Szék, Magyardéce). A *díszperz helyzeti* szórványoknál a többségi etnikum számban (de nem feltétlenül szimbolikusan felértékelt helyekben és szimbólumtermelésben) meghatározó. A szórványnépességnek minősülő csoport olykor elenyésző kisebbséget alkot egy-egy településen (például a Mezőségen Komlód, Oroszfája), ezek legtöbbször a Vetési László által maradványfalvaknak, maradék közösségeknek nevezett autochton magyarságú települések (Vetési, 2000). A *tömb-peremi helyzet* a kisebbségi diskurzusokban sajátos *frontier*-helyzetként értelmeződik: a Székelyföld peremén megfigyelhető leszakadásra, fragmentálódásra figyelmeztetve (például Gyergyóholló, Gyergyótölgyes, Székpataka) sokan az elkerülhetetlen szórványsors vízióját vetítik ki az egész erdélyi magyarságra.

Epifánikus és rejtőzködő közösségek

A szórványok egyben narratív és emlékezetközösségek, az emlékezetkultúra fontos konstitutív eleme, a szórványidentitás kialakításának. Keszeg Vilmos kolozsvári folklor-kutató azt vizsgálta, hogy milyen súlya van a szórványban élők narratív gyakorlatában a szórványsorsról való beszélésnek, mennyire válik a szórványsors egy életpálya illetve életforma metaforájává (Keszeg, 2000). Az *epifánikus* (önfelmutató, önreprezentáló) szórványok egyben nyilvánosan is *emlékező* szórványok. Etnikus tudatuk, nemzeti

kötődésük és sérelmeik nemcsak a szűk körű, családi enkulturáció és elbeszélés-kultúra révén hagyományozódnak, hanem nyilvánosan is megjelenítik, ritualizálják múltjukat, hagyományait: emlékműveket emelnek, ünnepelnek, templomot újítanak. Nem elhanyagolható hatása van ebben a lelkeseknek, akik a szórványban élők számára sokszor egyedül közvetítik és reprezentálják a nemzeti kultúrát és közösséget (Keszeg, 2000). A helyi és a nemzeti hagyományok ápolása egyben hagyományok teremtését, konstruálását is jelenti: a múlt kitalálását, megszerkesztését és felépítését. Az epifánikus szórványközösségek a múltból, az épített és természeti környezet kulisszáiból szelektíven, bizonyos belső és kollektív nemzeti konvencióknak és intencióknak való megfelelés jegyében örökségesítenek. Egyfelől a nagy nemzeti narratíváknak a lokális történelembe illeszthető epizódjait emelik ki, stilizálják, virtuálisan beemelve magukat a nemzet nagy közös múltjába, másfelől a lokális, belső használatú történeteket is megörökítik. A Beszterce-Naszód megyei Cegőtelke közössége a közeli – a történeti Magyarország határvidék menti templomaiban sok helyen megörökített – kerlési csatának (Szt. László-legenda) állított emlékművet. Buziásfürdő magyar közössége (Temes megye) az itt szívesen tartózkodó Deák Ferenc rendszer-váltás körül eltűnt kőpadját készítette el a „haza bölcse” tiszteletére.

A szlovákiai Mecenzéf megfogyatkozott német közösségének többrétegű emlékezet- és ünnepkultúrájában a szlovák nemzeti felkelésről való megemlékezés éppúgy megfér, mint a korábbi hungarustudat emlékeként megmaradt kétnyelvű millenniumi emlékmű gondozása. A közösségnek ezen túl vannak saját belső identitás erősítő ünnepei: így a nyelvjárási hagyományt képviselő Peter Gallus római katolikus lelkész és dialektusban író költő rappi (Rapovce – Losonc mellett) sírjánál való rendszeres meg-

emlékezés és szimbolikus sírjának mecenzéfi felavatása (Ilyés, 2003).

Több felvidéki város példázza a 19. és a 20. század fordulóján a nemzeti nyilvánosság felé magyar többséget kommunikáló népeség egyfajta „mimikrimagatartását”. Keményfi Róbert a felvidéki Jolsva kapcsán a közösség „etnikai kaméleon” magatartásáról tudósít. A kisváros a csehszlovák népszámlálásokkor szlovák, a magyar népszámlálásokkor magyar többséget mutatott (Keményfi, 1998). A közösség – nemritkán csak deklarativan – hasonul a környezetéhez vagy az állam-nemzet által kínált, elvart vagy rákényszerített nemzeti mintákhoz, anélkül hogy saját etnikus repertoárjában, kommunikációs formáiban, annak többnyelvű, kulturális és nyelvi kódváltásokkal sűrűn átszőtt mindennapi gyakorlatában gyökeres váltás történne. Ezért lehet nagy különbség a különféle főhatalmak alatt végzett egymás utáni népszámlálások etnikai, nemzeti, sőt anyanyelvi statisztikái között. A látszólagos, mímelten hasonulást előhívó kényszerek nem ismeretlenek a kelet-közép-európai nemzetállamok 20. századi történetében. Az egyének, családok, kisközösségek legitím – a Kárpát-medencei kisebbségi diskurzusokban azonban többnyire megbélyegzett – túlélési technikája ez. Tanulságos Peéry Rezső felvidéki magyar publicista visszaemlékezése, amelyben köpönyegforgató, a magyar, illetve a csehszlovák nemzetiségi elnyomást egyaránt kiszolgáló, kisenemesi származású, hivatalnok nagybátyját idézi:

„Csak semmi neheztelés kedveseim. Megváltozták a viszonyok, ahogy felénk mondják Nyitrában. Most a kenyér a fontos, a szent kenyér, és nekünk az államnál nem könnyű a dolgunk. Mi nem vagyunk szabadpályán, mint te, lieber Herr Schwager. Alkalmazkodnunk kell, kéremek szépen. És lehet-e alkalmazkodni másképpen, mint egészen... Nem akarok vagonlakó lenni ötven esztendővel... Tisza Pista hat uns verspielt, ki

hitte volna. Fájdalmas dolog, nehéz dolog. És a fele úton nem lehet megállni. Wenn schon, denn schon, kérem alássan. Mit tehettem volna – megoldottam a kérdést, lieber Herr Schwager, po nyitrianszki... A demokrácia szép dolog, és ha egy kicsit tótl kell beszélni hozzá, hát ezért hehehe nem megyünk a szomszédba. Nem lehet másként odafönn a Nyitrá milá Nyitrában... Mann muss gute Miene machen, proszim ponyzisenye. Ők győzték, ahogy nálunk mondják. Új idők, új emberek... Minekünk államiaknak mindig alkalmazkodnunk kellett, kérem alássan. Wir waren grossmütig in Ungarn, addig nyomtunk el a szlovákokcákát, amíg szépen ők lettek az urak felettünk. Teraz szu onyi pányi, und wir müssen uns fügen... Mindenben új módi járja, kedveseim. Node este a Zoboron tovább táncoljuk a csárdást, kéremek szépen... És mi is történt? Nem nagy dolog. Azelőtt a konyhán beszélünk tótl, a hivatalban magyarul. Most fordítva van. A hivatalban povedálunk szlovákul. Odahaza pedig magyarul, ennyi az egész, kérem alássan.” (Peéry, 1993: 36-37.)

A pragmatizmus, a mimikri ilyen markáns jelenségeivel természetesen leggyakrabban az első generációs kisebbségeknél találkozunk, a további generációknál teret nyernek a végleges beolvadási, hasonulási tendenciák. A társadalmi mobilitásra való készettség, a falusi vagy városi környezet, a korábbi kétnyelvűség, a kisebbségjogi helyzet mind változatos alkalmazkodásokat, kompromisszumokat, mimikrieket alakított ki.

Az asszimilálódott közösségek emlékezetében vagy környezetük elkülönöződési hagyományában rendszerint megőrződik és munkál az eltérő származás, etnikai eredet tudata. Az „etnonnemonikus” szórványokban a politikai változások és a migrációk, életmódváltások előhívhatják és mobilizálhatják egykori etnikus identitásuk remiszenciáit. Ezt az *atavizmust* a többségtől eltérő felekezet, a személynevek csengése

vagy akár az eltérő foglalkozási hagyomány tartja fenn, és ez beindíthat azonosítási, illetve azonosulási folyamatokat. A leggyakrabban idézett példa a moldvai katolikusok esete, akiket definitív nyelvi asszimilációjuk után több évtizeddel is a szomszédos ortodox románok magyaroknak (unguri) tekintenek. A fentiek magyarázzák a Vetési László által *szakrállis kétnyelvűségnek* nevezett jelenséget, amikor a közösség – bár már alig érti – ragaszkodik eredeti templomnyelvéhez, függetlenül saját etnikus tudatától, nemzeti önbesorolásától, közösségi vezetői vagy a lelkész esetleges intencióitól. A pasztorációs szempontok, a lelkigondozás eredményességének igénye azonban nemritkán éppen a lelkészek felől indítja meg a templomi nyelvi normák átalakítását.

Gyertyánliget és Kerekhegy filiális katolikus közösségeiben a liturgia nyelve magyar, de az evangéliumot és a szentbeszédet egyre gyakrabban ukránul (is el)mondják, ezzel igazodnak a hívek nyelvállapotához. A gyermekek, ha mondják is magyarul a templomban a Miatyánkot, már nem értik. Ennek a folyamatnak a következő állomása, amikor a magyar oktatási intézményekben nem beszélnek magyarul, sem a foglalkozásokon, sem a szünetekben. Gyertyánligeten, Nagybocksón és Aknaszlatinán az 1990-es évek végén a Karitás és több magyarországi alapítvány támogatásával magyar egyházi óvodákat alapítottak. Gyertyánligeten és Nagybocksón ezek az óvodák – a nem elhanyagolható magyar állami és alapítványi támogatás ellenére – nem magyar és nem katolikus óvodák. A szülők többsége ukrán, a magyar szülők gyermekeikkel otthon nem vagy alig beszélnek magyarul. Az óvodák nyelve így ukrán, az óvónők a magyarul tudó gyermekekkel ugyan elkülönítve próbálnak foglalkozni, ünnepekkor egy-két verset betanítani, többnyire azonban ezek a gyerekek is ukránul beszélnek egymással és a társaikkal. Ma Gyertyánligeten csak négy-öt olyan

óvodáskorú gyermek van, akikkel magyarul (is) lehet beszélni. Az ilyen intézményekben egyedi interkulturális programok, az adott kultúrára, kisközösségre és befogadói korcsoportra szabott speciális nyelv-, ének- és kultúratanítási módszerek jelentenek a megoldást. Ha lehet mégis haszna ezeknek az intézményeknek, az pontosan az említett jó értelemben vett „etnikus atavizmus” kialakítása és fenntartása.

A szórványosodás „késő modern” útjai

A korábbi statikus, „szesszilis” népeiséget feltételező szórványfogalom a „világfalu”, a felgyorsult kommunikáció, a peregrinus életfomák és a migráció terjedése korában hovatovább tarthatatlanná válik. A „modern nomádok” kulturális mobilitásukkal, áramlásukkal, permanens továbbvándorlásukkal olyan szimbolikus eszközöket és gyakorlatokat birtokolnak, amelyek maguk is hozzájárulnak a globális világ megteremtéséhez (Nieder Müller, 1999). Érdemes felfigyelni korunk elit- és szubkulturális szórványainak létrejöttére a szomszédos többségi nemzetek nagyvárosaiban. Ezek a csoportok mozgékonyak, speciális szakismeretekkel, érdekérvényesítéssel, jelentős szimbolikus tőkével rendelkeznek, és a többségi nemzethez változatos formális és informális kapcsolatokkal kötődnek. Bukarest, Prága, Kijev, Pozsony és újabban Brüsszel kortárs magyar (kisebbség)politikai, kulturális, művészi, tudományos és gazdasági elitcsoportjai rendkívül adaptív és mobilis közösségek, nemcsak az anyanyemzettel és a többségi nemzetekkel tartanak kapcsolatot, hanem a nemzetközi porondon is jelentős mozgástérrel, kapcsolati potenciállal és kommunikációs rutinnal rendelkeznek.

A Nyugat-Európában és Amerikában „újra- és újratemelő” magyar elitértelmiség tekintélyes része a „peregrinus szórványok” kategóriájába sorolható. A globalizációval ezek transznacionális jellege erősödik: szinte

életformává válik a fiatal kutatók rendszeres pályázása, munkahely- és (befogadó)-kultúra-váltása.

A gazdasági rendszerváltás nyomán lehetővé vált egy szűk réteg számára külföldi nyaralók, apartmanok vagy üdülőbérletek, üdülési jogok vásárlása akár távoli, egzotikus helyeken is (Florida, spanyol tengerpart). A *szabadidős, rekreációs szórványok* jórészt efemer, statisztikai eszközökkel nehezen megragadható, folyton cserélődő populációk, melyek a turizmus jelenségekörébe is utalhatók. A horvátországi (és korábban a vajdasági) magyarok közül nagy számban vettek üdülőket a horvát tengerparton, melyeket jelentős részben turisztikailag is hasznosítanak. Bár a horvátországi magyarság demográfiai súlypontja még nem tevődött át Dalmáciába, a folyamat figyelemreméltó, és további erősödése várható.

A mobilitás és diaszpóráképződés másik formáját a vendégmunkások, menekültek és emigránsok képviselik, akik társadalmi, gazdasági és kulturális marginalizáltságukat, stigmatizáltságukat kívánják felszámolni (Niedermüller, 1999). A külföldi munkavállalással, a vendégmunkával, a kereskedelmi célú utazásokkal folytonosan fluktuáló, *efemer munkavállaló csoportok* jönnek létre az ipar, a mezőgazdaság és a szolgáltatások különböző területein dolgozók köréből. A közösségi összetartás legnyilvánvalóbb jeleit az olaszországi és izraeli moldvai csángó vendégmunkás-diaszpóra mutatja, amelyre már a moldvai katolikus egyház is felfigyelt, és papokat küld a közösségek lelkipáncsára.

Továbbgondolandó Sík Endre és Tóth Pál Péter felvetése, miszerint tekinthetjük-e *diaszpórának* az erdélyiek vagy a vajdasági magyarországi csoportjait? Sík Endre a határon túlról Magyarországra érkező magyarokat szociológiai jellemzőik és a migráció ténye mint konszenzuálisan elfogadott *differentia specifica* alapján

egyértelműen diaszpórának tekinti, és ebben Tóth Pál Péter is egyetérteni látszik (Tóth, 2000; Sík, 2000). A problémafelvetés nyomán szisztematikus átgondolást érdemelne, hogy a diaszpóra hagyományos vallási/nyelvi/etnikai/nemzeti értelmezéseit nem szükséges-e kibővíteni, újragondolni: a kulturális értelemben vett diaszpóra anyanyelve, nemzeti identifikációja, vallása lehet közös a befogadó nemzettel, mégis eltérő társadalmi tapasztalatok és megítélés, kilépési és vándorlási gyakorlatok, más mentalitás, valóságértelmezés és kulturális alkalmazkodások jellemzik. Néhány fenti „posztmodern” szórványtípushoz hasonlóan azonban ezek a csoportok a közösség-szerveződés nagyon esetleges példáit mutatják. Nem vagy csak korlátozottan működnek körükben olyan közösségformáló mechanizmusok, civil kezdeményezések, szimbolikus elkülönböződések, amelyekkel markánsan fogalmazzák meg magukat a „többségi magyarsággal” szemben. Elsődleges céljuk az előzőekkel szemben éppen a megöröklött különbségek leküzdése, a többségi társadalomhoz való hasonulás, az integráció, a hozott kulturális minták, nyelvjárási jellegzetességek stb. felfüggesztése, felszámolása.

Összegzés: a kvalitatív és reflexív fordulat szükségessége a szórványkutatásban

A többség/befogadó közösség/helyiek és a kisebbség/betelepedők/idegenek között performatív kommunikációs helyzetek, „találkozási kontextusok”, „beszédeseemények” vizsgálata csak a kutatói jelenlétre támaszkodó és arra reflektáló, tudatosan végigvitt résztvevő megfigyeléses módszerrel lehet sikeres. Biró A. Zoltán találkozási helyzetekhez kötődő etnicitás-konstrukciókról és az „etnikai határok” felmutatásáról, újratemeléséről ír (Biró, 1996). Ezek során a kulturális és egyéni adottságok és az aktuális viselkedésformák közül állandóan kiválasztódnak, újraprendeződnek

az etnikai jegyek. A résztvevők ezekben a kommunikációs helyzetekben idegen és saját etnikai jegyeket termelnek, és újradefiniálják a *saját* és az *idegen* közti viszonyt.

Fontosnak tartjuk, hogy a kutatói attitűdöt és interpretációt – a gyakran lehangoló tapasztalatok ellenére – ne uralják el az egyoldalú veszteségolvasatok. Biczó Gábor rámutat, hogy az asszimiláció depravációs olvasatában a társadalmi élet olyan létmód, amely alapvetően etnikai meghatározottságú, és ezt a nemzet eszméjének ideológusai moralizáló életérzéssé fokozták (Biczó, 2000b). A kutatói feladat – minden érzelmi érintettség ellenére – alapvetően a *fordítás*, azaz a vizsgált közösség identitáskategóriáit, belső nyelvét, mindennapi átjárási technikáit, alkalmazkodási gyakorlatait, szimbolikus határtermelő és/vagy felfüggesztő aktivitását kell bemutatni és kontextualizálni (Hajnal, 2003). Nehezebbnek tűnő kérdés, hogy a szórványkutatás – általában a kisebbségkutatás – mivel járulhat hozzá a szórványgondozáshoz, az oly sürgető feladatként megfogalmazott szórványmentéshez. Vetési László a tudományos kutatás társadalmi improduktivitását és a szórványgondozói munka reflektálatlanságát egyaránt nehezményezi (Vetési, 2000). A történet- és társadalomtudományok, az egyházak és a nemzetpolitika szórványprobléma-érzékenységének és -repciójának a diskurzusanalízis szempontjait érvényesítő elemzése és kritikai bemutatása a további társadalomtudományos vizsgálatok számára gyümölcsöző lehetne.

A szórványkérdés konzekvens összekapcsolása regionális, kistérségi, térségfejlesztési, ökológiai kérdésekkel, az örökségésítés és a (falusi, öko-, agro- örökség-, etno-, folklor-) turizmus kihívásai új perspektívát és egyben megoldási lehetőségeket kínálnak. A korábban meghaladni, illetve megszüntetni kívánt és bizonyos etnopolitikai/gazdasági erőterben hátrányosnak tűnő kulturális, nyelvi, vallási különbözőség fontos lokális és

regionális erőforrás lehet. Ehhez elengedhetetlen – etnikumoktól függetlenül – meghonosítani, illetve újratanítani a civil társadalmi cselekvési kultúrát, a kistérségi gondolkodást és kisközösségi önszerveződést.

A szórványmentés, szórványgondozás nem történhet a megmentendő közösség akarata ellenére vagy saját lokális kultúráját, többes kötődéseit felülíró beavatkozásokkal. A „rehungarizációs” diskurzus sem a történetileg érzékeny nemzetállamok, sem az európai kisebbségvédelmi szervezetek, fórumok részéről nem elfogadható. A kutatás feladata megvizsgálni, hogy a szórványgondozás mint affirmatív, roboráló szándékú intervenció milyen hatással van a szórványközösségekre. Hogyan fogadja és értelmezi a szórványközösség és a többségi környezet a szórványgondozás, az odaforulás gesztusát és gyakorlatát?

A szórványban élő magyarság nemzet- és integritásképzete nem konvenál sem az anyaországi magyarság érdektagoltságából, eltérő orientációs preferenciáiból következő polifonikus, „lány nemzetképével”, sem a kisebbségben élő tömbmagyarság(ok) kontúrosan határtermelő, „kis-Magyarországokat” teremtő gyakorlatával. A Magyarországról érkező támogatások egyfelől létfontosságú infúzióként járulnak hozzá a kisebbségi intézményrendszer fenntartásához, a kulturális identitás ápolásához, másfelől paralizálnak: gátolhatják a belső romániai, szlovákiai stb. modernizációs minták elfogadását és a modernizációs adaptációkat. A modernizációs kompetenciák etnikus alapú elvetése, szelektálása a kisebbség további gazdasági-társadalmi periferezálódásához vezethet. Bodó Barna a toleráns Bánátba költözött székelyek nyelvi beolvadásáról és pragmatikus versenytudatáról adott érzékeny és keserű elemzése (Bodó, 2000) nyomán felmerülhet a kérdés: a beolvadó szórványok saját értelmezésükben, a (tömb)magyarság mentális bezárkózása-

sával, önkéntes „bantusztanizálódásával” szemben vajon nem képviselnek-e sikeres integrálódási (ellen)mintát, érvényesüléstörténeteket?

IRODALOM

- Biczó Gábor (2000a): Asszimiláció- és identitásváltás küszöbén: Egy észak-erdélyi református magyar szórvány, Domokos esete. Erdélyi Múzeum. **62**, 3–4. 139–146.
- Biczó Gábor (2000b): Megjegyzések Vetési László „Szórványstratégia-Nemzetstratégia” c. tanulmányához. Magyar Kisebbség **6**. internetes forrás: <http://www.hhrf.org/magyarkisebbsseg/0003/m000301.html>
- Biró A. Zoltán (1996): A megmutatkozás kényszere és módszertana. In: Gagyí József (szerk.): *Egy-más mellett élés...* Helyzet Könyvek. Pro Print, Csíkszereda, 247–283.
- Bodó Barna (2000): Szórványok kutatása. Erdélyi Múzeum **62**, 3–4. 312–316.
- Hajnal Virág (2003): Egy szerémségi magyar szórványközösség világa. In: Kovács Nóra – Szarka László (szerk.): *Tér és Terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből II.* Az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézetének Évkönyve II. Akadémiai, Budapest, 23–42.
- Ilyés Zoltán (1998): Életmód, tájhasználat, kulturális mintakövetés a bars-megyei németeknél In: Frisnyák Sándor (szerk.): *A Felvidék történeti földrajza.* Nyíregyháza, 321–332.
- Ilyés Zoltán (1999): „Magyarul beszélünk” Etnikai identitás, akkulturációs stratégiák a csíkszépvízi görög katolikus egyházközség hívei körében a 19. század közepétől 1948-ig. In: Borbély Éva - Czégényi Dóra (szerk.): *Változó társadalom.* 6–21. Kriza Könyvek I. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 6–21.
- Ilyés Zoltán (2000): A specializált háziipari tevékenység és a vallás szerepe egy allochton szórványközösség fennmaradásában. Erdélyi Múzeum **62**, 3–4. 128–138.
- Ilyés Zoltán (2003): A nemzeti identitás és az etnikus tradíciók változásai és ezek szimbolikus megjelenítése egy szlovákiai német közösségben. In: Kovács Nóra – Szarka László (szerk.): *Tér és Terep. Tanul-*

Kulcsszavak: szórvány, diaszpóra, asszimiláció, akkulturáció, nemzet, etnikus identitás, etnikus atavizmus, kulturális emlékezet, többes kötődés, mimikri

- mányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből II.* Az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézetének Évkönyve II. Akadémiai, Budapest, 61–75.
- Kádár József–Réthy László–Tagányi Károly (1900–1905): *Szolnok-Doboka vármegye monographiája I–VII.* Dés
- Keményfi Róbert (1998): *A történeti Gömör és Kis-Hont vármegye etnikai rajza. A vegyes etnicitás és az etnikai határ kérdése.* Gömör Népajra L. Kossuth L. Tudományegyetem, Néprajzi Tanszék, Debrecen
- Keszeg Vilmos (2000): Szórványsors történetekben. Erdélyi Múzeum **63**, 3–4. 159–163.
- Melika, Georg (1994): Deutsch-ruthenische Wechselwirkungen in Kultur und Alltag in den Waldkarpaten. Jahrbuch der Ostdeutschen Volkskunde. **37**, 194–219.
- Nagy Ödön (1991) [1938]: Szórvány és beolvadás. In: Záhony Éva (szerk.): *Hitel Kolozsvár 1935–1944 II.* kötet Tanulmányok, repertórium. Bethlen Gábor, Budapest, 145–162.
- Niedemüller Péter (1999): Etnicitás és politika a késő modern nagyvárosokban. Replika. **10**, 38, 105–121.
- Paládi-Kovács Attila (2000): Az ipari munkásság. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz VIII. – Társadalom.* Akadémiai, Budapest, 239–308.
- Peéry Rezső (1993): *Requiem egy országgrészért.* Pannónia Kiskönyvtár, Pozsony
- Sik Endre (2000): Kezdetleges gondolatok a diaszpóra fogalmáról és hevenyészett megfigyelések a diaszpórakoncepció magyar nézőpontból való alkalmazhatóságáról. In: Sik Endre – Tóth Judit (szerk.): *Diskurzusok a vándorlásról.* MTA PTI – Migrációs Kutatóközpont, Budapest, 157–184.
- Tóth Pál Péter (2000): A magyar és a vegyes (magyar–román, román–magyar) családok szociológiai-demográfiai helyzete Észak-Erdélyben 1942–1944 között. Erdélyi Múzeum. **62**, 3–4. 251–258.
- Vetési László (2000): A könyv, és ami azután következik. Erdélyi Múzeum. **62**, 3–4. 302–311.